https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.018
УДК 811.121.2'0+811.161

В.М. МОЙСІЄНКО, доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри української мови,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, 10008
E-mail: v.moysiyenko@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-3513-1807

ГРАФІЧНІ ТА ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ «ЗЕРЦАЛА БОГОСЛОВИИ» КИРИЛА СТАВРОВЕЦЬКОГО 1618 РОКУ

*У статті проаналізовано особливості наголошування, графічні та фонетичні риси пам'ятки української мови 1618 р. «Зерцало богословии» Кирила Транквіліона-Ставровецького. Зазначено, що українські розмовні особливості на звуковому рівні виявлені досить широко й послідовно (поплутування ы, и; специфічна рефлексація *ě; відображення наслідків ІІ палаталізації та ін.). Водночас, деякі говіркові риси, властиві тогочасній писемності, у стародруці Кирила Ставровецького або не представлені взагалі (перехід початкового йе > о), або виявлені лише поодиноко («новий ѣ»). Таку вибірковість потрапляння до тексту одних рис та непотрапляння інших, можливо, варто пояснювати як загальними писемно-орфографічними тенденціями тієї пори, так і рівнем освіченості автора.*

Ключові слова: *історія української мови, староукраїнська літературно-писемна мова, писемна пам'ятка, діалектні риси.*

Староукраїнська літературна мова, яку сучасники називали «руський (рускіи, роський, роскїй) языкъ, діалєктъ», «рѣчъ руская», «простый языкъ», «проста мова», «діалєктъ домашний», у першій половині XVII ст. проникла майже в усі сфери писемного мововжитку. Тогочасні автори легко й невимушено вводили її до різних документів, художньої та полемічної літератури, у церковно-релігійні тексти, писали нею наукові трактати. Особливе значення для усвідомлення розвитку української літературної мови конкретних часових періодів мають оригінальні твори, у яких виявлена неповторність автора, нерідко підкреслювана саме вживанням місцевої розмовної стихії.

Цитування: Мойсієнко В.М. Графічні та фонетичні особливості «Зерцала богословии» Кирила Ставровецького 1618 року. *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 18–27. https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.018

Помітне місце в процесі становлення тогочасної писемної мови займає творчий доробок Кирила Ставровецького, однієї з найяскравіших постатей в українській інтелектуальній традиції [9: 27]. Широко цитовані його слова про розрізнення в свідомості грамотного русина періоду кінця XVI — початку XVII ст. двох мовних структур «*Вѣдай ӣ тò*<,> *ласкáвы̏ читéлʼникꙋ*<,> *длѧ чóго поклáдáло҃ в тóй кни́зѣ прóсты̏ ꙗ҃зыкъ ӣ словéнʼскїй; а҃ нє всѐ по прóстꙋ*» (9)[1] уможливлюють чітке розуміння того, що Кирило Ставровецький і його сучасники вже, мабуть, усвідомлювали відмінність використання на письмі мови своєї зрозумілої «простої», тобто місцевої розмовної, і мови високого стилю «славенської», тобто церковнослов'янської. Він сміливо експериментував над мовою, уводив до своїх викладів українські розмовні елементи. При цьому зазначаємо, що отець Кирило був високоосвіченою людиною своєї епохи, знав кілька мов.

У цій студії проаналізуємо графічні та звукові особливості мови «Зерцала богословіи».

За кілька десятиліть до створення «Зерцала…» було надруковано перші східнослов'янські граматики церковнослов'янської мови — учнів Львівської братської школи, відомої як «Адельфо́тес» (1591) та Лаврентія Зизанія «Грамматіка словенска» (1596), із якими Кирило Ставровецький міг бути ознайомлений. На це опосередковано вказує дотримання певних засад, наприклад уживання розділових знаків. Так, у «Зерцалі богословії» використано знаки: *срока* — «.», *запѧтаѧ* — «,», *подстолїѧ* — «;», *двосрочїє* — «:». Такі знаки «точки», якими розділяється текст, виділено й у граматиці Л. Зизанія, щоправда, у творі К. Ставровецького відсутня різниця між срокою — «.» та точкою «.», а також немає *съєдинитєлнои* «-» [1: 32]. Загалом уживання цих знаків у досліджуваній пам'ятці переважно відповідає настановам українського граматиста. Зазначимо, що в низці випадків проставляння їх збігається і з правилами сучасної пунктуації, наприклад: *И тáкъ вѡ́ды, котóрїи ӣдоу́тъ з долѣшнєи стрáны к нáмъ, то въсхóдѧтъ на высѡ́кїє мѣста ӣ гѡ́ры, гд҃є ӣ҆мъ Бг҃ъ повєли́тъ* (90) або *Но҃ ӣ сѐ подобáєтъ вѣдати, ꙗ҃ко чл҃вкъ състáвомъ своӣмъ ӣмѣєтъ причáстїє а҃бо оу҃чанницʼтвомъ ӣ спольковáнѧ до вшєлѧкого створéни: зємлѝ плотїю водѣ крóвїю, дыхáнїємъ возоу́хꙋ, тєплотою о҃гнéви, дрéвꙋ расти́тєлною си́лою, безʼсловéснымъ ꙗ҃ростю ӣ похотѣнїємъ* (99).

Про правила вживання великої літери в згаданих граматиках не йдеться. На це вперше зверне увагу Мелетій Смотрицький. Кирило Ставровецький у цьому річищі використовував знання та досвід сучасної йому писемної традиції. Так, він виділяє абзаци й починає їх завжди з великої літери. Узагалі автор велику букву іноді вживає і для друкування власних назв, але непослідовно: *є҃рмонаха кири́ла Транʼквлїо҃на* (1), *а҃плъ Павє҃ рєкъ до тимоѳєѧ* (4), *а҃плѡвъ, пєтрà, ӣ пáвла* (123), *дв҃ы Мр҃їи* (43). Частіше виділення

---

[1] Тут і далі після цитувати цифрою вказано сторінку оригіналу, який зберігається у відділі рідкісної книги Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. Шифр: II/2230.

великою літерою простежуємо в словах *Господь, Бог, Пан, Божество, Отець, Син, Дух* (але святого завжди з малої), Ісус Христос: сл*ꙋ*з*ѣ* *Бж҃емꙋ* (4), *млⷭ҇тивый П҃не* (4), *роⷭ҇сꙋдномꙋ П҃нꙋ* (5), *С҃нъ Бж҃ій* (39, 40, 42), *нáшъ Г҃с Х҃с* (40, 44, 46), *Г҃дь* (*Г҃ь, Г҃а*) (18, 40, 186, 227), *Б҃гъ* (*Б҃га, Б҃гомъ*) (28, 29, 41, 43, 46, 227), *а Бжⷭ҇твомъ н҃бса ѿворѧ́етъ* (47), *Ѻ҃ца и҆ С҃на, и҆ Д҃ха ст҃го* (30, 31, 36, 47, 193, 196, 201, 228). Також із великої букви надруковано *Ст҃ъ Ст҃ъ Ст҃ъ Г҃ь саваѡ҆ѳъ* (218). Інші власні назви — з малої літери.

Літеру ъ К. Ставровецький ставить у кінці слів (крім випадків відображення м'якості — *Г҃дь*, *гóрєсть*) та в поєднанні із сонорними. Іноді цю букву виявляємо на місці звука [о]: *въю́єшъ з ними* (150), *къто́рими* (152), *къто҆рои* (173), *въдо́ю* (193), сюди треба віднести й надпоправне *єдонѐ дрꙋго́мꙋ* (58). Водночас у кількох випадках помічаємо також є на місці *ь*: *тайнєствє́н҄нои* (20), *и҆стинєный* (43), *бога́тєства* (121), *бога́тєство* (216). Для відображення м'якості попереднього приголосного Кирило Транквіліон використовує різні способи: *ь — бо́льшаго* (65), *бо́льшє* (106), *що́сь* (4), *Г҃дь* (10), *пога́ньскихъ* (18), *ї — милї́оновъ* (60), *топазї́онъ* (194), єрик — *дово́л҄ны* (4), *в҄ запал҄чли́вости* (18), *в҄ сꙋпте́л҄номъ* (19) (автор у друці застосовує паєрк ҄ та єрик ҄ непослідовно, але для відображення м'якості *л'* тільки — ҄). Твердість / м'якість приголосних автор добре усвідомлює і протиставляє. Особливо це чітко простежуємо в словах, що стоять поряд: *жител҄ство а҆гг҃льское* (52), *нєсказите́л҄ность ... прєзрє́н҄є* (52).

Вибуховий [ґ] К. Ставровецький передає диграфом *кг* у чужих словах. Регулярно в полонізмі *кгды*, а також у словах *кгва́льтомъ* (83), *пєл҄кгримꙋєтъ* (103), *фѣгурами* (119), *кꙋкглѣр҄ства* (122), *ѿкго́номъ* (131), *жєкглѣруєм҄* (167). Від гр. θεολογία в тексті маємо три слова, у яких по-різному відображено гр. звук [γ] *тєѻло́кговє* (30) — мабуть, данина писарській традиції в чужих словах писати *кг*; *тєѻло́гѡвє* (81), *тєѻло́їа* (6) — ймовірно, відображення місцевого глоткового *г*, а в останньому випадку навіть пропуск літери на його позначення. Додамо, що цей звук у чужому імені *Магомет* передано літерою *х*: *Махомєто́вы є҆рєси* (178).

Четверте орфографічне правило Мелетія Смотрицького «То́ждє храни́мо бꙋ́ди и҆ в҄ согла́сныхъ нѣкоⷯ: ни́ жє **ф** / вмѣсто **хв**, ни в҄проⷮи» [8: 25] з'явиться лише через рік, тому в Кирила Ставровецького бачимо характерну для українського говіркового мовлення рису: *фостомъ* (164).

Із графічних особливостей звернімо увагу на спеціальне виділення (щоправда, не завжди послідовно) за допомогою діакритики двозвука [ӥі] як *ӥ*: *є҆ӥ* (9), *двє́рѣ жєлѣѕныӥ* (61), *звѣр҄хныӥ* (65), *нєпристоу҆ноӥ свтлⷭ҇оти* (66), *а҆гг҃лѡвє кото́риӥ* (67), *до глꙋбѡ́кої тє́мности* (110), *и҆зъӥда́єтъ* (116).

У низці пам'яток, авторами яких були вихідці із Західної України, у деяких словах засвідчено написання поряд двох графем *в*. Такі приклади є і в «Зерцалі...»: *нача́л҄ствво* (37), *бжⷭ҇твво̀* (62). Це звукове явище потребує глибшого дослідження, докладніше див.: [2: 13].

Не виявлено в східнослов'янських історичних словниках дієслівних форм від *ити* з початковим *й*-. Традиція передавання початкового *й* надрядковим знаком у скорописній писемності вже була відома. Творці

Пересопницького Євангелія, можливо, також уперше запропонували вживання цієї графеми в рядку: *йдоу́тъ* — за чужим нε йдуть [7: 338]. К. Ставровецький це написання, припускаємо, першим запропонував у друкованому тексті. У «Зерцалі…» відзначено два такі випадки: *и҆ нε йдоу́тъ въ слѣдъ* (137), *сиї йдȣ́ть на́ ꙁεмлю* (149), хоч, зрозуміло, у решті подібних випадків переважають словоформи з *и*-. Зауважимо, що літеру ***й*** для передавання звука [*й*] К. Ставровецький, як і його освічені попередники, використовував ще до появи правила вживання цієї графеми в «Граматиці» М. Смотрицького: «Сли҃ною жε знамεно́ваноε, со прεдидȣщи҃ сло́го҃ во εди́нъ сло́гъ сливаε҃сѧ: ꙗ́кω, и́стиⷩ҇ный / боѧ́щійсѧ / тво́й» [8: 21]. Графічною новацією Кирила Транквіліона в друкованому тексті було те, що він ужив цю букву на початку слова. Крім того, у Кирила Ставровецького засвідчені друки, де *й* виступає як сполучник і частка: *сътвори́въ и҃хъ и҆спе́рьва Бг҃ъ; й раз̾дεли́въ* (63), *Лεчь й в то́мъ оу҃зришъ, ди́внȣю прεмоу́дрость* (96), *свѣтъ се́й видо́мый, ми́ромъ назва́нъ єстъ. хоча́ й сȣ́тъ в нεмъ ро́зныи є҆лεме́н̾та* (56)[2]. Отже, К. Ставровецькому завдячуємо тим, що він запропонував графічне розширення уживання [й].

На звуковому рівні маємо низку очевидних рефлексів, що вказують на вплив тогочасного українського мовлення.

Освічені автори-українці давні ****о*** та ****е***, як правило, рідко плутали, а писали (друкували) їх переважно відповідно до етимології — *о* / *ω* / *е*. «Зерцало...» у цьому річищі винятком не було. Виявлено лише кілька написань «нового ѣ»: *шεстр̾нѧ̀* (68), *є҃сѣнь* (92), *сѧ по́дънѣсъ* (110), *поⷣмѣчъ* (126), *въ по́пѣлъ* (143) та характерне для тогочасної писемної традиції *ю* < ****е***: *и҆ оу҃трεнюй* (2), *люби́тεлюмъ сво́и҆мъ* (116), *пріа́тεлюмъ свои́мъ* (150), *нε пріатεлѫвъ* (163). Значно частіше знаходимо в пам'ятці в новозакритому складі *у* (графічно ѫ, ȣ): *всѧ́кїй бѫль* (97), *на то́ε лѫжко* (139), *л҃оу҃ѫ҃ко* (212), *но́выхъ слоу́въ* (20), *дѫбръ* (94), *бг҃ослов̾цѫвъ* (9), *дεвѧтεхъ хώрȣвъ и҆ порⷣѧков̾* (28), *пѧ́ть ти́сѧцъ нарώдѫвъ* (47), *всѣхъ хώрѫвъ* (53), *по́лъкѫвъ* (68), *є҆лεме́н̾тωвъ; а҃л̾бо живѫлȣвъ* (75), *з бо́кȣв̾* (85), *по́кар̾мувъ* (99), *къ ми́родεржи́тεлεмъ и҆ спра́вцȣ*мъ (112), *зъ ώкѫвъ* (115), *всεго̀свѣⷮнихъ пога́нувъ* (123), *до котлȣвъ* (210), *нарώдȣмъ... прεчи́стимъ рώдумъ* (211), *и҆з̾ грωбѫвъ* (213) та ін. На тлі численних полонізмів у цій пам'ятці низку наведених вище прикладів також можна, до певної міри, трактувати як такі, що постали внаслідок польського впливу, адже в переважній більшості ілюстрацій зміну засвідчено в морфологічно зумовленій позиції — *Р.* та *Д.* мн., що для польської мови також властиво.

Друки з буквою ѣ переважають на місці ****ě***, однак трапляються й інші вияви — *и*: *свѣдитεл̾ствȣютъ* (39), *процвита́єтъ* (52), *смотри́ла* (178), *и҆зъи҆да́єтъ* (116), *о вѣрї* (33), *боу́дεтъ Вавило́нъ въ грώбы* (130); особливо багато написань *и* відповідно до ненаголошеного ****ě*** в прикметникових та

[2] Зазначимо, що останній приклад — не бездоганний, оскільки в тексті переважають друки частки хотя разом з *й: хотѧ҃* (9), *хотѧ́й* (116). Можливо, проте, що в цьому прикладі відображене написання *хочай*.

займенникових закінченнях: Н. мн. — *которїи доволʼны* (4), *великιи ӣ невымонъıи* (8), *каменʼныи гωры* (48), *ıаковыи рѣчи* (119), *старцы ӣ младыи* (127), *ѕлыи мысли* (112) та ін.; Зн. мн. — *променѣ теплыи* (80), *на малыи мωрѧ* (88), *за таковыи дары* (162), *в шаты бѣлыи* (200) та ін.; Р. одн. — *ӣзреченʼнои славы своеи* (20), *з неи (3), длѧ неи* (94), *премудрости нбной* (23), *правды своеи* (38), *роботы тѧжкои* (50), *бж҃ъскои єго ӣстоты* (70), *Ѿ тонъкои парѣ* (81) та ін. Написання з *и* в цих позиціях майже безвиняткові, е-рефлекси поодинокі: *легкїє єлемєта* (76), *стрѣлы распаленыє* (113), *бг҃ословци похвалъныє* (148), *ѻныє ст҃ыє слн҃ца* (222). Про те, що літерою ѣ (ять) автор передавав звук [*и*] свідчать написання: *нба ӣ землѣ* (38) і *нба ӣ землѝ* (39); *видокъ* (14) і *вѣдокъ* (113), *ѿ бг҃ословїи* (98) і *кω бг҃ословѣи* (5), *провѣдѣвъ* (47) і *провидѣвъ* (164); *ѿповѣдѣвъ* (50) і *ѿповѣдивъ* (166); *невѣдимою — оутвръжена невѣдимою силою* (85); *невѣдимыми — дары невѣдимыи* (94) і *Бг҃ъ зготовалъ, предъ заложенѧмъ, видимого сего свѣта* (94); *нѣ плачꙋ ни же* (212); *въ црътвѣи бж҃емъ* (217) і *въ црътвий* (222); у присвійних займенниках *Н. в. мн. ч. р.* послідовно ѣ (<*і) після приголосних: *нашѣ бг҃ословцы* (77), *гресѝ вашѣ* (109), але збережене *и* після голосного: *грѣхѝ свои* (128), *дары свои* (157), *аг҃глы твоѝ* (74); у чужих словах ѣ = *і* — *матерѣѧлънымъ* (119), *фѣкгурами* (119), *за Юлѣоуса* (121). В українських пам'ятках цього періоду нерідко трапляються і континуанти *е* на місці **ě*. Такі друки засвідчено й у «Зерцалі...»: *теръпенїе* (113), *єздецъ* (114), *болезнѣетъ* (170), *при ласце* (64), *просвѣцаетъ* (65) *і просвецаетъ* (159), *разʼделивъ* (63), *грехами ... гресѝ вашѣ* (109), *грѣхъ ... грехи* (127), *ѻ дарѣхъ* (12) і *ѿ дарехъ* (106), *оу вѣре* (132), *на зʼеденїе* (210) та ін. У прислівниках *вѣчне, вѣрне, пилне, ясне* та ін. континуант **ě* у фіналі коментуємо не так впливом української розмовної стихії, як польської мови.

Очевидно, для тогочасних авторів, зазначені вище вияви *ятя* були характерними в писемному використанні, де перепліталися відображення північноукраїнського мовлення (**ě > е*), південноукраїнського (**ě > и*) та традиційного написання (**ě >* ѣ). Наведені рефлекси, можливо, з дещо іншим співвідношенням частотності відзначено й в інших письменників цього періоду: Г. Смотрицького [3: 103–104], Д. Наливайка [2: 13–14], Кліріка Острозького [6: XXI–XXII], С. Почаського [4: 8], І. Ужевича [11: 173–179, 237].

Написання — *ѻлтарѣ ѿбыдраны* (126) — для досліджуваного періоду варто пояснювати складним процесом морфологічно й морфонологічно зумовленої субституції [10: 356–357], але ще не вимови [*об'ідрани*], оскільки на межі префікса й кореня вона стала можливою після утвердження в мові чергування *о // і*, якого ще не було на час написання «Зерцала».

Для автора твору наявність українського звука передньо-середнього ряду, верхньо-середнього підняття [*и*] — доконаний факт. Прикладів дуже багато. *И / ї* на місці *ы* після *р*: *рицеръскихъ* (3), *закрїй в мѣстѣ скритомъ* (4), *которихъ* (8), *до которихъ* (69), *которїи* (186), *покривши* (43), *покрита* (85), *ѿ ѿныхъ добрихʼ* (71), *з добримъ* (102), *скритый* (116), *рибы* (83), *рибы мωрскїи* (106), *рисѣ* (86), *крилисѧ* (176), *покриетъ* (180), *дѣлы добрими* (184), *закриваюце крилома* (187), *горко ридаите* (203), *покриты* (212), *страшного дрижанʼи* (214), *нашеи ст҃и вѣри* (224), *горизонʼтъ* (14) і *горызотъ* (89); після

т: *водъністими ѿблаки* (77), *ѿ четирѡ́хъ ... четы́ри* (80), *чети́ри* (92), *з҃ чтиро́хъ* (110), *ти́сѧщѧ ти́сѧщий* (60), *нечи́стихъ* (20), *нечи́стим҃* (86), *зла́тими* (86), *распѧ́тим҃* (122), *въ пꙋсти́нѧхъ* (131); після *з*: *назива́ютсѧ* (123), *и҆ музи́кѡвъ* (99); після *н: го́р҃нихъ си́лъ* (28), *до ѿчи́зни* (174), *ро́знихъ вѣръ* (178), *є҆дини́ми оу҆сты̀* (187); після *д*: *Є҆фе́скѡй Арътеми́ди* (122); після *с*: *неси́тый* (116); після *задньоязикових*: *нѡ́ги* (66), *въвѣки* (203) та ін. Значно рідше *ы* на місці *и*: *непостыже́нїемъ непостыжи́маго* (26), *но́гты* (100), *повы́ны* (22), *и҆́ныи а҆́гг҃лы* (*Н. мн.*) (68), *ѡ҆бра́ни ꙗ҆́ко до́лжны* (109), *сатаныни зло́сти* (114), *дре́вный* (124), *вѣнча́ны боу́дете* (179), *призыра́ютъ* (24), *оу҆сылоу́ешъ* (150), *погаси́лы* (172), *є҆дыно̀* (44), *боу́дꙋчи вѣрою тве́рды* (182), *рꙋ́ды ковалѣ* (69), *и҆ на́шѣ бг҃осло́вцы* (77), *дѣв҃стве́н҃ницы* (200), *ѿблацы* (216), *жы́знь* (224) та ін. Наслідком нерозрізнення *ы* / *и* в українській мові постала невиразна вимова *е* / *и* в ненаголошеній позиції, а в пам'ятках це призводило нерідко до поплутування цих літер незалежно від наголошуваності. Такі написання є і в творі К. Ставровецького: *дви́жемыхъ* (27), *покарѧ́итсѧ* (56), *чиръво́номъ* (120) і *черво́нофаръбо́ваный* (121); *невѣде́мого* (59), *трѐмѣсѧчного* (44) і *три̏и҆мен҃ное* (30).

Багато в пам'ятці слів із початковим *ро-* < **ort-*: *розоу́мнꙋю* (4), *ро҆сꙋдномꙋ* (5), *розвѧ́зꙋетъ* (48), *роска́же* (69), *ка́менми розꙋмѣти* (121), *розꙋмѣти* (148), *росказова́лъ* (122), *розбі́йте* (139), *розра́дꙋетсѧ* (180), *ро́зного* (193), *роздѣли́въ* (34), *нероз҃дѣл҃ное* (193), *рос҃свѣти́лосѧ* (222), *роз҃множе́нѧ* (7), *роспа́лены* (17), *розꙋмѣ* (18), *розꙋмѣли* (33), *роз҃множе́нїе* (227) та ін. Усього в тексті написань із *роз-* — 149 випадків, із *раз-* — 131. Це безсумнівне свідчення впливу українського мовлення.

Відповідно до давнього **ę* послідовно написано ѧ, лише в кількох словах маємо *е*: *ѡ҆де́гнена* (120), *ѡ҆де́гненнаѧ* (164), *ѡ҆дегли́сѧ* (166), *ѡ҆де́гненыхъ* (185).

У пам'ятці переважають написання з *е* в позиції після шиплячих. Наприклад, числівник *чотири* в усіх відмінкових формах з *о* надруковано 2 рази, а з *е* — 16. Однак у тексті нерідко відображено перехід *е* > о: *чо́го* (6, 77), *чого* (9, 32, 55, 93), *длѧ чого̀* (82), *в чо́мъ* (56), *на́йвышого* (7), *настоѧ́щого* (37), *з чотырохъ* (75, 96), *сꙋптел҃нѣ́йшой* (76), *горѧ́чого* (77, 101), *горѧ́чости* (88), *снаднѣ́йшого* (80), *на̏вышого* (90), *нѣчо́го* (109), *изышолъ* (33), *вы́найшого* (110), *за жоно́ю* (176), *чтнѣ̏йшого* (183), *в҃ слꙋжбеничой* (186), *смердѧ́щого* (197), *першого* (120, 200) тощо. Низку виявлених рефлексів залишаємо без аргументації на користь саме української особливості, оскільки йдеться про очевидний вплив польських словоформ: *оурожо́ного* (2), *посажо́ный* (8), *полѣчо́нъ* (9), *спꙋстошо́ны* (126), *незвѣтлѧжо́ного* (167) та ін.

Автор послідовно відтворював явище другої палаталізації у відмінкових формах: *слꙋзѣ* (4), *ѡ҆ въздꙋсѣ* (12), *в той кнізѣ* (14), *въ стра́сѣ* (20), *ѿ Бз҃ѣ* (21), *при ла́сце* (64), *на воздоу́сѣ* (72), *в рꙋцѣ* (120), *на восто́цѣ* (147), *повазѣ* (200), *на доро́зѣ* (211) та ін. Натомість в іменниках колишніх jā-, jŏ-основ у *Н. в.*, *мн.* нерідко відзначаємо відсутність цієї зміни: *слоу́ги* (101), *грѣхѝ свои* (128), *грѣхи на́шѣ* (184), що, очевидно, уже відображало розмовні тенденції невідбиття наслідків цього перехідного пом'якшення на значних територіях, за винятком хіба південно-західного ареалу, українського мовлення.

Неоднозначну картину відображення твердості / м'якості приголосних, пов'язану, очевидно, із традиційними написаннями та впливом говіркового мовлення, демонструють уживання *р* та *ц*. Тверда вимова — *в монастырꙋ* (1), *къ бꙋры* (19), *цр҃ж* (56), *зárж нѣкую* (60), *цр҃ж* (74), *нóздрами* (98), *възрж къ Бг҃оу* (104), *мóрж бꙋрълúвомꙋ* (115), *подóбенъ мóрж* (115), *на ѕвѣрж* (120), *не оу҆зрꙋ* (128), *пáстыра* (160), *неоу҆гасúмꙋю зárж* (227), *бл҃годарꙋ тѧ̀* (227); *скáрбницꙋ* (5), *таéмницы* (5), *нóситъ мóцꙋ* (42), *птúцамъ* (86), *птúца* (91), *погáни, и҆ жерцꙋ̀* (122), *л'вúца* (125), *мешкáнъцы* (127), *стрáжница* (131), *ѕѣнúцꙋ* (227) та ін., чергується з м'якою — *трѧсéтъ* (48), *зárею* (60), *ѿ мóрѧ* (159); *чúстои пшенúци* (5), *лицѧ̀ своѧ̀* (21), *птúцѧ* (76), *птицѧмъ ... птúцѣ* (131), *за ѡ҆̑вцѧ* (159), *и҆спрáви ср҃дцѧ* (223) та ін.

Про вплив місцевого, властивого авторові мовлення свідчать виявлені в тексті асимілятивно-дисимілятивні процеси: *дорожша* (6), *мыслей свѣцкихъ* (11), *цʹáстѧ* (64), *ѿ нещáстѧ* (223), *нáйниж'шими* (7), *нáйнизшїй* (94), *низ'ше* (71), *вы́ш'ше* (220), *тѧ́ж'шего* (76), *крúвоприсѧ́з'тво* (126), *змы́слами* (97), *змѧкчúти* (173), *з нúми* (19), *з' ѕвѣтѧством'* (52), *з' Бг҃омъ* (53), *воздꙋ́хъ з' ѡ҆̑гнемъ* (56), *с пóлꙋ з' дѣт҃ю* (209); *цʹó* (94), *хто* (126); явища спрощення: *щасливого* (7), *празнꙋетъ* (55), *влáсное* (69), *оу҆чаниц'твомъ* (99), *на мѣ́сце* (107), *серъце* (171).

У пам'ятці послідовно витримано написання префікса *роз-* лише перед дзвінкими, сонорними й голосними, а *рос-* — перед шумними. Префікс *раз-* у кількох випадках засвідчено перед шумними: *разсꙋждéнїем* (100, 101), *разстóитъ* (111), *разсыпле* (134), *разсѣдаютъ* (154), *разширитъ* (182), *разширѧ́етъ* (183) та, як правило, у словах, написаних із паєрком — *раз'-сꙋжáите* (40) чи літерою *ъ* — *разъстоáнїе* (58). Водночас у префіксі *без-* літеру *с* надруковано лише в словах із початковим *с* кореня з відображенням асиміляції: *бесмéртное* (14), *бесмéр'тный* (61), *бесмéрътное* (75), *бесмéртїе* (103), *бестрáшїем* (129), але друки ці непослідовні: *безстрастно* (46), *безъстрáшїа* (132), *без'смéртна* (212), *без'смéрътїѧ* (212), *без'смéртны* (220); перед рештою глухих — винятково *з: без'плóтных* (23), *без'телéсное* (25), *без'-чúслен'ное* (25), *безчисле́нного* (92), *безкрóвномъ* (100), *безъпéчне* (186) та ін. Така послідовність уживання може вказувати на те, що Кирило Ставровецький у префіксі *без-* звук [*з*] вимовляв уже без оглушення.

Про лабіалізацію *л* > *ў* свідчать не лише численні приклади в дієслівних формах минулого часу — *накоръмúвъ* (47), *спомѧнꙋвъ* (49), *вы́кꙋпúвъ* (51), *верънoу́всѧ* (52), *роз'дѣлúвъ* (63), *спꙋстúвъ ... спалúвъ ... побꙋривъ* тощо. (73), — але й усередині слів: *ѻ҆пóвнóчи* (140).

Проставляння наголосів у стародруках дає можливість дослідити тогочасну акцентуаційну підсистему. Українське наголошування простежуємо й у Кирила Ставровецького: *ѿ мéне* (4), *для чóго* (9), *дл҃ѧ тéбе* (8), с *тéбе* (49), *на нéго* (10), *без' нéго* (70), *в' сéбе* (79), *нѣ ѿ кóго* (30), *цр҃ства своéго* (50), *рѡ́днꙋю* (25), *малы́й* (5), *малóю* (27), *малéн'кое* (49), *сї́а бéсѣда* шéстаѧ (143), *зárадки* (150), *и҆мѧ̀* (219), *зáвъжды* (183), *на кр҃тѣ вúситъ* (48), *нáйдешъ* (73), *былò* 'було' (41), *твóрѧтъ* (144) та ін. Очевидно, на час написання твору в низці слів наголос був інший, порівняно із сучасною українською мовою. У дієприслівниках наголошено кінцевий голосний: *хотѧчѝ* (9), *смотрѧчѝ*

(72), *лєтѧчѝ* (79), *и̑дꙋчѝ* (79), *стоѧчѝ* (88), *родѧчѝ* (173), *лєжачѝ* (224) тощо. За відчутного тяжіння до кореневого наголошування: *и за́рєю* (4), *слове́нъского ꙗ̑зы́кꙋ* (9), *тво́рєцъ* (23), *оу̑ сто́лꙋ* (47), *д҃ванадєсѧтъ кѡ́шїй* (47), *да́рѣхъ* (53), *пи́смо* (67), *рѡ́довє* (68), *на се́сица* (71), *пло́ды* (86), *мо́рскаѧ* (88), *въ саѫ дѣхъ* (91), *въ по́лъкꙋ* (110), *по́к жй* (113), *тае́мница* (120), *те́лєцъ оу̑пита́н҄ный* (174), *за́конъ* (147) та ін. у відмінкових формах нерідко наголос переходив на закінчення: *на гороу̀* (97), *з бѣса́ми* (110), *нєчистота́ми* (115), *писмо́мъ* (45), *над҄ вѡда́ми* (72), *сирота́мъ* (126), *нѣ мытарѧ́ми* (137), *на гѡра́хъ* (90), *на вѡда́хъ* (120), *люди́и* (109), *заповѣди́й свои́хъ* (137), *шатано́въ* (140), *є̑дино́го* (8), *є̑дино́мꙋ* (62), *є̑дина̀* (23), *є̑диными* (180) тощо. Загалом в акцентуаційній підсистемі пам’ятки відзначаємо стійкі тенденції до відображення розмовного наголошування, які властиві й іншим друкам цієї доби [5: 531–534; 2: 17; 4: 10–11].

Аналізований текст на звуковому рівні демонструє, з одного боку, очевидне відображення говіркового мовлення: «ікавізм» відповідно до колишнього *ятя* в займенникових та прикметникових формах *Н. мн.* (*которії, великії, злиї, теплиї*) та *Р. одн.* (*своєї, з неї, небесної, тяжкої*); Кирило Транквіліон чув і вимовляв уже український передньо-середній, середньо-високий звук [*и*] (багато прикладів це підтверджують); але з другого – непотрапляння до тексту деяких на той час уже очевидних розмовних українських рис: свідомо чи з невідомих причин автор переважно уникає написання «нового ятя», тобто не відображає вимови *камінь, весілля*. Відзначено лише кілька прикладів. Іменникову форму *ка́мєнь* уживано в тексті 5 разів, а інші похідні, де *е* в закритому складі — близько 30. І жодного випадку — ка́мѣнь, ка́мѣн҄ныи... Вочевидь у мовленні було [*камін’*], таких написань у XVI–XVII ст. — тисячі й Кирило Ставровецький про це не міг не знати, але на письмі не відтворював. Випадків друку з початковим о в числівнику один узагалі не виявлено, лише *єдин*, *єдна*, *єдно*, *єдни*. Українці вже кілька століть у мовленні вживали такі квантитативи з початковим *о*, але Кирило Транквіліон чомусь оминає ці форми. Пояснити це інакше, ніж рівнем освіченості автора, мабуть, важко. Знання мов, передовсім церковнослов’янської, накладало відбиток і на орфографію.

Загалом фонетична та акцентуаційна підсистеми аналізованої пам’ятки характерні для писемності початку XVII ст., найперше для тогочасних друкованих творів. Такі само (хіба з незначними інакшими кількісними виявами) риси вокалізму й консонантизму засвідчено й у друках Гарасима Смотрицького, Дем’яна Наливайка, Софронія Почаського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лаврентий Зизаний. Грамматіка словенска. Вильно, 1596. Факсим. изд.; подг. В.В. Нимчук. Киев, 1980.
2. Мойсієнко В.М. Перекладацька майстерність староукраїнського книжника. Лѣкарство на оспалый оумыслъ чоловѣчїй. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська. Відп. ред. В.М. Мойсієнко. Наукове дослідження в комплекті з факсимільним виданням «Лѣарства...» 1607 року та транслітерованим текстом. Житомир, 2017. С. 6–22.

3. Мойсієнко В., Німчук В. Герасим Смотрицький та його «Ключ царства небесного» Лінгвістичне дослідження. Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного. Підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук. Житомир, 2005. С. 93—120.
4. Мойсієнко В. Самобутній твір українського бароко. Εὐχαριστήριον альбо вдячность... Підгот. вид. В. Мойсієнко, З. Головецька. Житомир, 2016. С. 5—15.
5. Мойсієнко В.М. Наголошування в українських стародруках кінця XVI — початку XVII ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 475—477. *Слов'янська філологія. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2009. С. 531—534.
6. Ніка О. Мовний узус полемічного тексту. Діалогізм в історичних вимірах староукраїнського часу: ѡтпис Клірика ѡстрозского. Київ, 2019. С. XX—XXXVIII.
7. Пересопницьке Євангеліє 1556—1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. Вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. Київ, 2001.
8. Смотрицький Мелетій. Грамматики славенскія правилное синтагма. Підгот. до вид. В.В. Німчука. Факсимільне видання в комплекті з науковим дослідженням. Київ, 1979.
9. Ушкалов Л. Феномен Ставровецького. Кирило Транквіліон Ставровецький — проповідник Слова Божого. Упоряд. Б. Криси, Д. Сироїд. Львів, 2017. С. 27—53.
10. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Переклад з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків, 2002.
11. Daniel Bunčić. Die ruthenische Schriftsprache bei Ivan Uževyč unter besonder Berücsichtigung der Lexik seines Gesprächsbuchs *Rozmova/Besěda*. München, 2006.

REFERENCES

1. Zyzanii, Lavrentii. Grammatika slovenska 1596. (1980). The facsimile edition was prepared by Nimchuk, V.V. Kyiv (in Ukr.).
2. Moisiienko, V. (2017). The Translation Mastership of the Old-Ukrainian Scribe. Likarstvo na ospalyj umysel cholovichyj 1607. Prepared for publication Moisiienko, V.M., Bondar, N.P., Makarova, O.Yu., Radomska, S.P. Ed. Moisiienko, V.M. Pp. *6—22*. Zhytomyr (in Ukr.).
3. Moisiienko, V. Nimchuk, V. (2005). Harasym Smotrytsky and his "Kluch carstva nebesnoho" 1587. Linguistic research. Harasym Smotrytsky "Kluch carstva nebesnoho" 1587. Prepared for publication Moisiienko, V., Nimchuk, V. P. *93—120*. Zhytomyr (in Ukr.).
4. Moisiienko, V. (2016). Original work of Ukrainian baroque. Εὐχαριστήριον albo vdiachnost... Prepared for publication Moisiienko, V.M., Holovecka, Z.V. P. *5—15*. Zhytomyr (in Ukr.).
5. Moisiienko, V. (2009). Emphasis in Ukrainian old prints of the late XVI — early XVII centuries. *Naukovyj visnyk Cherniveckoho universytetu*. B. 475—477. *Slavic philology. Collection of scientific works*. P. *531—534*. Chernivci (in Ukr.).
6. Nika, O. (2019). Linguistic uzus of the polemical text. Dialogism in the historical dimensions of the old Ukrainian time: Otpys Kliryka Ostrozkoho. P. *XX—XXXVIII*. Kyiv (in Ukr.).
7. Peresopnycke Jevanhelije 1556—1561 (2001). Research. Transliterated text. Word index. Prepared for publication Chepiha, I.P., Hnatenko, L.A. Kyiv (in Ukr.).
8. Smotryckyi, Meletii. Grammatiki sloveskija pravilnoje sintagma 1619 (1979). Prepared for publication Nimchuk, V.V. Kyiv (in Ukr.).
9. Ushkalov, L. (2017). The phenomenon of Stavrovetskyi. Cyrylo Tranquillion Stavrovetskyi is a preacher of the Word of God. Arranged Krysa, B., Syroid, D. P. *27—53*. Lviv (in Ukr.).
10. Shevelov, Yu. (2002). Historical phonology of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
11. Bunchich, Daniel. (2006). Ruthenian written language with Ivan Uzhevych, with special consideration of the vocabulary of his book of conversations *Rozmova/Beseda*. Munich (in Germ.).

Статтю отримано 11.06.2020

Viktor Moisiienko, Doctor of Philology, Professor,
Zhytomyr Ivan Franko State University
40, Velyka Berdychivska Str. Zhytomyr, Ukraine, 10008
E-mail: v.moysiyenko@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-3513-1807

GRAPHIC AND PHONETIC FEATURES
OF THE "MIRROR OF THEOLOGY" BY KYRYLO STAVROVETSKYI IN 1618

The article analyzes the peculiarities of spelling and phonetic features of Ukrainian language of the monument "Mirror of Theology (Зерцало богословіи)" (1618) by Kyrylo Tranquillion-Stavrovetskyi.

It is emphasized that the old Ukrainian literary and written tradition developed in the stream of contemporary cultural and linguistic trends of the late Middle Ages.

The vernacular element has already penetrated into all spheres of written language of use: Ruthenian-Ukrainians easily and effortlessly introduced it into office work, fiction and polemical literature, into church-religious texts, and wrote scientific treatises with it. It is emphasized that special value for understanding the development of the Ukrainian literary language of specific time periods are original works, which revealed the uniqueness of the author, which is often emphasized by the use of local colloquial elements. Kyrylo Stavrovetskyi occupied a prominent place in the formation and development of the old Ukrainian literary language, because, according to many researchers, he was one of the most educated figures of the first half of the 17th century.

It is noted that, in Ukrainian colloquial element is revealed quite widely and consistently at the sound level (confusion of ы, и; reflection of *ě; reflection of the consequences of II palatalization, etc.). At the same time, some verbal features, inherent in writings of that time, are either not presented at all in the old edition of Kyrylo Stavrovetskyi (transition of the initial je > o), or are only singly revealed (new "ять"). Such selectivity of getting into the text of some features and not getting of others, perhaps, should be explained both by the general writing and spelling tendencies of that time and by author's level of education.

Keywords: *history of the Ukrainian language, Old Ukrainian literary and written language, written memoir, dialect features.*